

עלי עליזאדה

העם נגד המדינה: אוטונומיה זמנית

על הישגי קיץ 2009 של "התנועה הירוקה" באיראן

בשבת, 13 ליוני 2009, שעות ספורות לאחר ששרד הפנים האיראני הודיע על ניצחונו הסוחף של אחמדיניג'אד בבחירות לנשיאות, ואייתוללה עלי חמינאי, ראש המדינה הדתי, בירך על המוגמר, בטרם עת ובניגוד לחוקה, הפכו טהראן וכמה ערים ראשיות אחרות באיראן לזירה של מחאות ספונטניות, רחבות היקף ונטולות מרכז אחד. למרות מעצרן של מרבית הדמויות הבכירות באופוזיציה, של פעילים במערכת הבחירות, ושל עיתונאים, חרף סגירתם של אמצעי תקשורת המוניים ונוכחותן של יחידות מכוחות הביטחון ברחובות, התפתחו בתוך פחות מ־48 שעות, ביטויי התסכול הבלתי־רגילים הללו לכדי שורה של אסיפות ענק, ממושמות, בעלות ארגון עצמי, שנודעו אחר כך בשמן "התנועה הירוקה". ביום שני, 15 ליוני, צעדו כשלושה מיליון בני אדם, ובמשך שלושת הימים הבאים השתתפו מאות אלפים בהפגנות שקטות. בתפילת יום הששי, ב־19 ליוני, אישר שוב חמינאי את תוצאות הבחירות, הביע תמיכה במדיניותו של אחמדיניג'אד הקרובה למדיניותו־שלו, קשר את המפגינים לגורמי בחישה זרים והזהיר מפני תוצאות אלימות. אזהרות אלו התגשמו למחרת: עשרות נהרגו ומאות נאסרו ונחטפו בטהראן, שיראז ובאיספהאן.

סדק נבקע במבנה השלטוני ובתודעה ההיסטורית של העם האיראני. בלי לדעת כמה עוד יעמיק ולאן יוביל, הפעיל הסדק הזה מחדש את מרחב הפוליטיקה הרדיקאלית באיראן. טווח המחאה, היווצרותה המהירה לכדי תנועה עממית, הדמיון בין הטקטיקה שלה למהפכה האסלאמית מ־1979, יחד עם הטשטוש של אחמדיניג'אד ובסיסיו החברתיים, הביאו בעקבותיהם הרבה ספקולציות. אבל הבנה של "התנועה הירוקה" ואפשרויותיה, דורשות ניתוח של המטריצה ההיסטורית, ממנה עלתה, ואשר מקורותיה מצויים כולם במאה העשרים.

המרחב ה"טרנסנרנטי" של הפוליטיקה באיראן

איראן התנסתה במשך המאה העשרים בארבעה אירועים פוליטיים חשובים: המהפכה החוקתית של 1906, התנועה העממית והדמוקרטית, שקמה סביב הלאמת הנפט בין 1951 ל-1953, המהפכה האסלאמית של 1979 ותנועת הרפורמה שקיבלה ביטוי מואץ בבחירות 1997 (שבהן נבחר הנשיא חאתמי). דרישותיה העיקריות של המהפכה החוקתית (משרוטה – 'התנייה') היו להגביל את שלטונו המוחלט של המונארך בחברה האיראנית הפרה-מודרנית. לצד נטיותיה האנטי-סמכותניות, מטרתה של המהפכה החוקתית היתה בנייה דמוקרטית של מדינת אומה, כפרויקט מודרני, באמצעות כינונו של שלטון חוק, פרלמנט ומערכת משפט עצמאית.

המהפכנים קיוו אז כי מדינה כזאת תצליח לגבור על מצב קולוניאלי-למחצה, שבתוכו פעלה איראן כשטח הפקר בין אזורי האינטרסים של רוסיה ובריטניה. הכוחות החברתיים העיקריים במהפכה היו פיאוורליים בעלי נטיות לאומיות, בורגנות שאך-זה-נולדה, סוחרים ואליטות תרבותיות בעלות נטיות מודרניסטיות או סוציאליסטיות, וכוהני דת בכירים מהסמינר התיאולוגי בנג'ף. קואליציה רחבה של כוחות מנוגדים למראית עין היו לתכונה קבועה של התנועות המתקדמות באיראן, מני אז.

את הלאמת הנפט איפשרה קואליציה בין מוצאדק והאיתוללה פֶּשְׂאֵנִי. זו זכתה, מתחילה, לתמיכת מפלגת "תוּדָה" (המפלגה המרקסיסטית, שהיתה בית לרבים מן השמאל החילוני, ושהפכה אחר כך לסוכנת הרשמית של מוסקווה). ואולם, לכך מפתחות מרחב להשתתפות פוליטית ולהתנגדות לכוחות הקולוניאליים, התנגשה תנועה זו גם בשאה הצעיר, שביקש סיוע מעבר לגבולות הארץ. ברומה לכך, המהפכה של 1979 היתה תנועה המונית חסרת תקדים, שלמרות מנהיגותו של האיתוללה חומייני, מנהיגות שלא היו עליה עוררין בזמנה, שימשה במידה רבה בית לכל הכוחות החברתיים הפנימיים: פלגים דתיים, בעלי נטיות מודרניסטיות או מסורתיות, חילונים, לאומנים-ליברלים ומרקסיסטים, (חרף ניסיונות מאוחרים יותר לייחס זאת לאמונה אסלאמית עמוקה, או לאינטרסים המעמדיים של הפועלים). התוצאה של התהליך הזה היתה יותר מקואליציה. ה'סובייקט' של מהפכת 1979 נקרא בצדק 'העם', משום שהוא נוצר – לפחות באופן זמני – באמצעות הליכה אל מעבר להבדלים מעמדיים, אתניים ותרבותיים. בדצמבר 1978, המערכת המעורפלת של איבה לשאה, בגלל תלותו במערב, בגלל הסמכותיות שלו ובגלל המודרניזציה הכפויה, הפכה לסימא ברורה:

”עצמאות, חופש, רפובליקה אסלאמית” (חומייני עצמו הרגיש את האחרונה, במקום ”ממשלה אסלאמית”, אותה קראו ההמונים ברחובות).

המחלוקת על תפקיד האסלאם באותה רפובליקה נתקעה מאז, אבל הסיפור מורכב יותר. אף כי נראה כאילו מערכות הבחירות לנשיאות ב־1997 וב־2009 נסבו על תיפקודה הפנימי של מדינה דכאנית, הן הפכו לאתרים של פוליטיקה רדיקלית, אתרים שעירבו אף הם קואליציה בין כל הכוחות הפעילים באופן היסטורי בחברה האיראנית. כיצד נסביר זאת לאור הטיהור הברוטאלי של המדינה ושל הספּרה החברתית מכל הפלגים הלא־חומייניסטיים והלא־קונפורמיסטיים מאז 1981? כיצד איפשר ההבדל בין הפלגים החומייניסטיים שניצחו במערכה על ההגמוניה של מהפכת 1979 – הבדל הנראה מינימאלי, כאשר מתבוננים בו מחוץ לסיטואציה – כיצד איפשר ההבדל הזה קיטוב מקסימלי של החברה בבחירות של 1997 ושל 2009?

ראשית, בשתי מערכות הבחירות הללו, ניסה הגוש השליט להפוך את שלטונו למוחלט באמצעות מונופוליזציה של כל המוסדות הנבחרים והלא־נבחרים; חמינאי העניק את תמיכתו הגלויה לאנשי הקו הנוקשה. הטוטאליזציה של השלטון היתה אמנם פחות מפורשת בבחירות 1997, ואולם מאז 2004 נע חמינאי בגלוי לעבר המדינה האבסולוטיסטית, בעזרת פרשנויות תיאולוגיות של ”מועצת שומרי החוקה” (וְלֹאִית מְטַלְקָה פְּקִיָּה) ובאמצעות אישים דוגמת איתוללה מסבאח יַזְדִי – אף הוא פטרון של אחמדינז'אד – והעצמה גוברת והולכת של משמרות המהפכה. הם פסלו מועמדים רפורמיסטיים בבחירות לפרלמנט ב־2003 ו־2007, וברגע האחרון העדיפו דמות פופוליסטית ואלמונית יחסית (אחמדינז'אד) על פני לאריג'אני, מי שהיה אז יושב ראש הפרלמנט והמועמד המסורתי והשמרן בבחירות 2005 לנשיאות. שנית, חאתמי ומוסאווי, שני אישים ממסדיים, הורחקו מהשלטון. הראשון התפטר ב־1992 מתפקידו כשר התרבות וההדרכה האסלאמית בעת המלחמה לאות מחאה על הגברת התערבותה של המדינה בחיי התרבות, ומצא לו מקלט בראשות הספרייה הלאומית. השני, אחרי תקופה מוצלחת, יחסית, של ניהול כלכלי כראש ממשלה בשנות השמונים, הפך לראש מועצת האמנות. מכל מקום, המצב הוליד מרחב רב-משמעילי ליחסים דיאלקטיים בין הפוליטיקה ובין המדינה, מרחב שבו הצליחה הפוליטיקה להשתלט על פערים בתוך המדינה מבלי לצמצם את עצמה לכדי מדינה.

תוצאות הבחירות של 1997 היו נשיא, חאתמי, שלמרות הססנותו, פעל כמנהיג אופוזיציה, ומהרבה בחינות, בדומה לתפקידו של מוצ'אדק בעת הלאמת הנפט. במוכן מסוים, שני המקרים ייצגו יותר מכל ניסיונות להגביל את המדינה,

ולאו דווקא שאיפה להשתלט עליה לחלוטין, או לכפות עליה מדיניות. אחרי ההתגייסות הרחבה, שהובילה לשיעור השתתפות גבוה בבחירות 1997 (שיעור שהפתיע את חסידי הקו הנוקשה כמוגם את הרפורמיסטים) גברה התחושה שהמדינה יכולה, צעד אחר צעד, לעבור דמוקרטיזציה, באמצעות השתלטות על עמדות המוצבות לבחירה. ואולם ניסיון שמונה השנים של הרפורמה (1997-2005) הוכיח כי הדמוקרטיזציה היתה בלתי־אפשרית. חסידי הקו הנוקשה כילו את האנרגיות הפוליטיות של 1997 והתערבו ללא הרף באמצעות גופים בלתי־נבחרים: למשל, "מועצת שומרי החוקה" כחנה שוב ושוב את החוקים שהעביר הפרלמנט, וכוננה עוד מרכזים מקבילים של שלטון וכפייה. עניין זה התווסף להשקעה המועטה של הרפורמיסטים בפוליטיקה עממית. עד מהרה איבדו את בסיסם בקרב תנועת הסטודנטים, כאשר הרפורמיסטים לא הצליחו לתמוך בה די הצורך אל מול המתקפה של השמרנים, עם דיכוי ההתקוממות של אוניברסיטת טהראן ביוני 1999. יתר על כן, הדלות התיאורטית של אישים מובילים כמו סורוש, שייבא ליברליזם פּוֹפּוּלַיִנִי כדי ליישב בין אסלאם ודמוקרטיה, דלות זו שפכה את התינוק עם המים והקשר בין אסלאם ופוליטיקה התעמעם.

באורח אירוני, אחרי 2000, כאשר הפרלמנט, הממשלה והעיריות היו עדיין בידי הרפורמיסטים, התנועה עצמה כבר מתה. כתוצאה מכך, אירועי 11 בספטמבר, והתעצמותה של פרדיגמת הביטחון לרמה של סכסוך על הגמוניה עולמית, סכסוך שכוון לעבר השאיפות הגרעיניות של איראן, העניקו הצדקה לחסידי הקו הנוקשה לדיכוי נוסף של התנועה הרפורמיסטית. העיתונים, אחד המוסדות הנדירים של המרחב הציבורי, שאינו נשלט בידי המדינה, נסגרו בזה אחר זה, והבודדים שהמשיכו לפעול, הפנימו את ההגבלות והקפידו מאוד שלא לפגוע ברגישות הממשלה. חלק מהרפורמיסטים נאסרו, אחרים היגרו ואחרים מצאו מפלט במוסדות של החברה האזרחית, כמו למשל ארגונים לא־ממשלתיים, ובשימת דגש על מדיניות של זכויות אדם. כל אלה דוכאו במהירות. כאשר בבחירות לנשיאות של 2005 ניצב אחמד־ניגא'ד לסיבוב שני נגד רפסנג'אני, נכשלו מאמציהם של כוחות האופוזיציה בתוך המערכת ומחוצה לה, וגם ההתערבות הנדירה של דמויות א־פוליטיות כמו בימאי הקולנוע פִּיאָרוֹסְטִי, לגייס את העם ולהצביע, נכשלה, משום שהיה זה רפסנג'אני, שנראה כמו פרצוף רשמי של המדינה.

בבחירות האחרונות התגלה תחילה מוסאווי כרמות בלתי־מושכת, בלי שום קשר לשיח הרפורמיסטי הפוסט־אידיאולוגי של החברה האזרחית. הוא נשמע

נוסטלגי מדי לימים של 1978, ימים שנראו לרבים כמקור כל הצרות. אף שהציע פוליטיקת רווחה תקיפה, מה שהפכו בהדרגה, בקמפיין הבחירות שלו, למנהיג פופולארי של קואליציית הקבוצות החברתיות והפלגים הפוליטיים השונים היה המרחק שלו מהמדינה, מרחק שזכה בו דווקא באמצעות אותה העלאה בלתי פוסקת של זיכרונות מן המהפכה ומהתארגנות העם בשלביה הראשונים של המהפכה. אף שאחמדיניג'אד ניסה שוב לזכות בתפקיד האופוזיציה (ניסיון שהוכתר בהצלחה בבחירות 2005), באמצעות זיהויו של מוסאווי עם רפסנג'אני, הבליטו הופעותיו בעימותים הטלוויזיוניים, כשהוא בטוח מדי בטכניקות הנאום הפופוליסטיות שלו, את מעמדו כמי שניצב בלב השלטון. עוד לפני הבחירות, חזרו הרחובות למלא את תפקידם כמקום הגשמתה של הפוליטיקה העממית. בזוכרם היטב את ניסיונה של תנועת הרפורמה, הלכו האנשים לקלפיות, אף שידעו כי ממשלה נבחרת של האופוזיציה לא תזכה ביותר מחלק קטן במבנה הכוח הענקי של המדינה, כוח שתפח מאוד עם הכנסות שיא ממכירות נפט בארבע השנים האחרונות. מכל מקום, ברית כזאת של כוחות מכוונת את התנאי המינימאלי לאפשרותה של פוליטיקה עממית רדיקלית באיראן המודרנית (פוליטיזציה המונית כהשתתפות פוליטית וייצוג, הנדרשים כדי להתייצב מול המדינה הכלי-יכולה). מבחינה היסטורית, אפשרות זו מתגשמת כאשר היא מוצאת אופן ביטוי בדת השיעית.¹

1 בניגוד לרושם ששרר במערב: הפועלים היו חלק אורגני מן 'העם-כסובייקט' גם בבחירות של 1997 וגם בבחירות של 2009. ניצחוננו הסוחף של חתאמי בבחירות 1997 (60 אחוזים) – ניצחון המיוחס בדרך כלל להתגייסות של צעירים בערים הגדולות, של נשים ושל סטודנטים – הציג שיעור דומה של תמיכה בקרב קבוצות אתניות ודתיות שונות; אוכלוסיות עירוניות וכפריות; מעמדות כלכליים שונים (שיעור דומה נרשם אפילו בקרב החיילים מן השורה במשמרות המהפכה). במלים אחרות, יותר משני שלישים של המעמדות העובדים הצביעו בעד חתאמי. נכון שהרפורמיסטים, בניגוד לציפיות מהם, לא תרמו במשך שמונה שנות שלטונם לכינון של איגודים מקצועיים עצמאיים וכמעט לא הגנו על פועלים שובתים, שלא קיבלו את שכרם במפעלים שהופרטו לפני כן בתהליך נפוטיסטי בקרב האליטות. מכל מקום, ארבע שנות הלחץ על המעמדות העובדים (שביתת המורים או שביתת נהגי האוטובוסים), החריפו את האנטגוניזם בין המעמדות העובדים והמדינה. מוסאווי החל את הקמפיין שלו – שנפתח ברובע פועלים בעיר התחתית של טהראן – בביקורת קשה על המדיניות הניאו-ליברלית של אחמדיניג'אד: מדיניות ייבוא שדחקה תעשיות רבות אל סף פשיטת רגל והגדילה את צבא המובטלים. גם אם תוצאות האמת של בחירות 2009 וניתוחיהן הסטטיסטיים יישארו נעלמות, הנה מערכת הבחירות של מוסאווי, לפחות בטהראן ובערים הגדולות, לא הגובלה כלל לשכונות של המעמד הבינוני ושל העשירים. נכון, לא היו שביתות. בטוח יותר להפגין כאלמוני בתוך ההמון, העם, מאשר להיות מזוהה באורח ישיר במקום העבודה.

אסלאם: מדינה, כנסייה, אידיאולוגיה

בכתיבתו על מהפכת 1979 הציע מישל פוקו ניסוח דומה, ניסוח הגליאני באופן מפתיע (אחרי הכל, מדובר בפוקו). בצדק הבחין ש"הכהונה השיעית אינה מהפכנית" והדת השיעית איננה האידיאולוגיה ההגמונית של המהפכה. הוא כתב: "זהו יותר מסתם מילון, אשר באמצעותו צריכות לעבור שאיפות, שאין בכוחן למצוא לעצמן מלים אחרות... [זוהי] הצורה שהמאבק הפוליטי מקבל תיכף ומיד כאשר הוא מגייס את האנשים הפשוטים... הוא הופך אלפי צורות [של אי שביעות רצון, של שנאה, של עונין] לכוח, משום שזוהי צורת ביטוי, אופן של יחסים חברתיים... דרך של היות יחד".² אם היה ספק כלשהו לגבי עניין זה, מעורבת עליית האסלאם הפוליטי בפוליטיקה העולמית בשלושים השנים האחרונות, ואפילו בתחומיהן של החברות המערביות, בכל מיני תכנים ריאקציוניים, ועצם גורלה של המהפכה האסלאמית, צריך היה לסיים ויכוח כזה.

ראשית, כמו שמובן מן הקוראן, האסלאם, מצד אחד, הוא צירוף של יסודות תיאולוגיים, אסכטולוגיים וחברתיים, יחד עם נטייה אל האוניברסאלי, הפונה אל הצדק החברתי במונחים מפורשים (המיוחסים לתקופה הראשונה של חיי מוחמד). מצד שני, האסלאם בנוי מצווים פרטיקולריסטיים, חוקיים ומשפטיים, שנלקחו מתוך הדת היהודית והותאמו למטריצה התרבותית והפוליטית בחברה של מוחמד, כחלק מתהליך של יצירת ממלכתיות (אחרי הגירתו לעיר מדינה). בלי קשר לפרשנויות ההיסטוריות – פרשנויות פופולאריות במערב – על עליית השיעה כתוצאה מיריבות שבטית בשנים הראשונות להולדת האימפריה המוסלמית, השיעים ראו את העניין בקשר עם הצדק החברתי והלגיטימיות האלוהית הדרושה לשליטה במדינה. כישלונם להשתלט שוב על המדינה אחרי חמש השנים הסוערות של כליפות עלי, חבר לנטיות שוויוניות ודמוקרטיות, שהכינו את הקרקע לכניסתו של מרכיב המשיחיות, מתוך קשר כלשהו עם הזרטוסטראים הפרסים ולא דווקא עם הנוצרים: האימאם ה-12 ישוב מן המסתור כדי לייסד את המדינה האוטופית של הצדק והשוויון. ואולם, בעוד ייסודה של המדינה נדחה מסיבות תיאולוגיות, הרי ביקורת השלטון, כאשר זו אפשרית, היא חובה תיאולוגית (אֵ-נְהִי עֵן אֶל-מוֹנְכֵר). הצירוף של שני הגורמים הללו יוצרים את מרחב הפוליטיקה ביחס דיאלקטי אל המדינה, בלי להתכלות

2 Janet Afary and Kevin B. Anderson, *Foucault and the Iranian Revolution*, University of Chicago Press, Chicago and London, 2005, p 202

על ידה. ב-1979 הגיעה אל קדמת הבמה ההתמודדות עם ההווה כמאבק מתמיד של המדוכאים נגד המדכאים.

אם המשיכה הראשונית של האיראנים אל האימאמים השיעים נועדה כדי לכרות ברית של אופוזיציה פנימית נגד הפולשים הערבים, הנה יותר משמונה מאות מאוחר יותר, נטלו התורכים הסאפאווידים נטייה זו והפכו את השיעיות לדת הרשמית של איראן, כדי להעניק לגיטימציה לבנייה של מדינת-אומה מתוך התנגדות לאימפריה העות'מנית השלטת. הם סייעו לבסס ולבצר את מעמד הכהונה, אשר ראתה בשלטון המדינה עניין מוצדק: אף שזו אינה קדושה, היא יכולה, לפחות, להגן על חיי המאמינים השיעים, אחרי כמעט אלף שנות דיכויים כמיעוט. כך נוסדה כנסיה-למחצה, שהשפעתה המינהלית הוגבלה לעניינים של הספירה הפרטית, כנסיה-למחצה בעלת מבנה פלורליסטי ונטול מרכז, שבו לכל איש דת חשוב יש סמכות להוציא פאתוות, לפעמים אפילו סותרות. מצידה, אישרה המדינה לכנסיה-למחצה זו עצמאות פיננסית, באמצעות הרשות לגבות מסים דתיים. מבנה זה נשאר תקף עד היום, ולהוציא שתי תקופות (זו של אבי השאה וזו שתיכף אחרי 1979) כיבדה, פחות או יותר, המדינה את עצמאותה של הכהונה.

אף כי השפעתה של הכנסיה-למחצה הוגבלה לעיסוק בענייני הספירה הפרטית, היא גם סייעה לתהליך של בניית מדינת-אומה סאוואפידית באמצעות צירוף התוכן המקוטע של האסלאם המשפטי, סיפורי מעשיות הקשורים לאימאמים וחיידושי היקשים מן הקוראן, המשתרעים על פני כרכים רבים (בדמיון-מה להיגיון התלמודי). ואולם, במאה ה-19 בעת שלטונה של השושלת הקאז'ארית, על מלכיה החלשים, שהפסידו מחצית מהטריטוריה שלהם לרוסיה, ותחת השפעה קולוניאלית ('כופרת' מבחינה תיאולוגית), הרחיבה הכהונה את תביעתה לארגון המרחב הציבורי. לא היתה זו תביעה לשלוט במדינה, אף כי במרומוז דרשה הכהונה גם תפקיד של פיקוח ביחס למדינה. את המפנה הזה צריך לראות כמה שהחל הודות לתפקידם של אנשי הדת בחרם האנטי-קולוניאלי על הטבק הבריטי ב-1891 ובהנהגת המהפכה החוקתית. להוציא ניסיון רפובליקאי אחד בידי האיתוללה הגדול נאייני, בעיצומה של המהפכה החוקתית, להעביר לידי העם את מקור הלגיטימיות של ארגון המרחב הציבורי ושל הריבונות הפוליטית (ולא להשאירם בידי המלך), נשארה בעינה המסגרת התיאורטית שנזכרה למעלה עד לעיונו הניסיוניים הקצרים של חומייני בעניין "מועצת שומרי החוקה". העיונים נכתבו בגלות, בשנות הששים, ובפעם הראשונה טענו במפורש כי לכהונה הדתית יש הזכות לשלוט במדינה. ובכל זאת, במשך כל

ההתקוממות של 9-1978, זו שהובילה למהפכה, לא הזכיר חומייני אף פעם אחת את המושג הזה, ובמקומו תיאר את צורתה של מדינת העתיד כרפובליקה כללית, שתקיים את חוקי האסלאם בהתאם לדרישת הרוב המוסלמי בארץ. 20 יום אחרי ניצחון המהפכה עזב חומייני את טהראן, עבר לעיר הקדושה קום, והיה למדריכם הרוחני של המהפכנים. רק בדצמבר 1979, עשרה חודשים אחרי ניצחון המהפכה, הוזכרה "מועצת שומרי החוקה" בפעם הראשונה וחומייני חזר לטהראן.

בהתאם לקריאה מהותנית כזאת, גילה חומייני כבר אז את כוונתו האמיתית לבנות מדינה כל-אסלאמית שתשלט בידי הכהונה, ורק בגלל הנאיביות שלהם הרשו לעצמם הכוחות הלא-דתיים, שלא להבחין בהעמדת הפנים הרפובליקאית שלו. אבל עניין זה איננו ודאי, והתהליך המהפכני שהפך את האומה שוב לסובייקט יכול היה להשפיע גם על חומייני. בין אם היתה לו תקופה רובספיירית, או אם היה תמיד טוֹרְקְמֶדָה, אין זה משנה את הניתוח של המרחב הפוליטי. האסלאם כמו שהובן אצל משתתפי המהפכה היה צורת ביטוי תרבותית לא מוגדרת, שנוסדה באמצעות הפוטנציאל השיעי של המשיחיות והשוויניות, בין אם בהשפעת תיאולוגי שחרור כמו עלי שריעתי, בהפשטה מלאה מההיסטוריה של הכנסייה-למחצה או כנגדה, ובין אם באמצעות מילוי פערים בהיסטוריה הסותרת של הכנסייה-למחצה, אותה יצרו כוהני דת מתקדמים וריאקציונים כאחד.

כיוון שחומייני והפלגים שלו מיצו את הפוטנציאל הזה, תחילה במאבק הפוסט-מהפכני על הגמוניה, ואחר-כך בתהליך של בניית מדינה, שבה הפך האסלאם לאסלאמיזם, ההקרבה למען הצדק הפכה לְמוֹנֵעַ המוביל של לגיטימציות המדינה, ו'העם' כסובייקט מהפכני הפך לסוכנים מתוזמרים והמוגניים מטעם המדינה – אי אפשר עוד ליישב רק באמצעים תיאורטיים את העימות על הפוטנציאל של השיעיות, את האפשרות של התרת האספקטים המשיחיים והמשפטיים שלה ואת השניות או הרצף של כוונות חומייני. באורח אירוני, האירועים האחרונים – עדיין חלק מתהליך פתוח – מסייעים להבהיר את המעורפל ובאופן חלקי לאַמֵת את הדברים שכתב פוקו. למרות כל חסרונותיהם, נשארים דבריו בגדר הפרשנות החריפה ביותר שכתב משקיף זר על מהפכת 1979. המחלוקות הנוכחיות לא התמקדו בעניין דת מול חילוניות, אלא על שיח של שלטון מול אזרחות. היו אלה הכוחות הסמכותניים שהסתתרו מאחורי סיסמאות תיאוקרטיות, זיהו מרדנות פוליטית עם חילול הקודש, ואת ביקורת המשטר עם כפירה או עם צביעות דתית. "התנועה הירוקה", מצידה, משלבת

כמה סיסמאות אסלאמיות ומתייחסת בהתמדה ל-1979. כך עודד אותה מוסאווי במשך מערכת הבחירות, אבל באורח ספונטאני יותר בחרה בהן התנועה בזמן ההפגנות. ברם, את מה שנראה כחזרה על אותן סיסמאות מאפיינות שלושים שנה של תיווך היסטורי, ואלה מאפשרות עכשיו לבני אדם ליטול לעצמם מחדש את דתם מידי התיאוקרטיזציה והמונופוליזציה של המדינה, ליטול לעצמם את דתם כמטריצה פתוחה של תרבות איראנית בעלת משמעות פוליטית.

יש להבין את תפקיד הדת בפוליטיקה האיראנית בהקשר של מפגש בין ההיסטוריה האיראנית והמבנה הפנימי של השיעיות, רק אחרי היסטוריזציה של שיעיות זו; אל לנו להכלילה יתר על המידה באמצעות זיהויה עם האסלאם הפוליטי באשר הוא. יתרה מזו, התסבוכת המעיקה של דת ומדינה האיצה את ההיסטוריה הפנימית של התיאולוגיה השיעית, גם באספקטים המתקדמים שלה, הפוליטיים והמשפטיים. הראשונים התמקדו באופן שבו אפשר להשתלט מחדש על מרחק כלשהו מן המדינה התיאוקרטית, והאחר ביישוב הסתירות של ניהול מנגנון מדינה מודרני בעולם שעבר גלובליזציה. בניגוד לתיאור של פוקו (על התנגדותה של המהפכה האסלאמית למודרניזציה), ולמרות יחסה העצבני של זו אל המודרניות, פעלה התיאוקרטיה במשך שלושים השנים האחרונות כזרז מוצלח של מודרניזציה מקומית. חוץ מן התשוקה אל החדושים האחרונים של העולם המודרני, בין אם תשוקה לשיבוט ובין אם לטכנולוגיות-נאנו, ההתאמה עם השריעה מופקת בקום במהירות, ואפילו האסלאמיזציה של המרחב הציבורי, על מדיניות ההפרדה המגדרית הריאקציונית שלה, קידמה את ההשתתפות המהירה במרחב זה של נשים מרקע מסורתי, ואלו, במהירות, דרשו יותר זכויות אזרח. גם הן.

מדינה, הון, פוליטיקה

את הפרלמנט האיראני הראשון חיסלו בעלי הברית הרוסים של המלך, שהפציצו את בנייניו ב-1907. אף כי החוקה הושבה אל כנה מקץ שתי שנות קרבות בין כוחות המפכניים ומונרכיסטים (בתמיכת כמה כוהני דת ריאקציונים), הנה בשנות הכאוס לקראת מלחמת העולם ה-1, במהלכה, ובעת הכיבוש החלקי של הארץ בידי צבאות רוסיים ובריטיים, לא התגשמו השאיפות הראשוניות שלה. את הצעד המעשי הראשון בפרויקט של בניית מדינת-אומה בורגנית מודרנית ביצע רזה שאה, שכונן שושלת חדשה (פהלווי) ב-1925, ובתמיכת בריטניה הבטיח ממשל מרכזי, מודרניזציה תרבותית כפויה ותשתית תעשייתית וביורוקרטית הדרושות

לתהליך הצבר ההון הראשוני. ובכל זאת, הסמכותנות של משטרו מנעה כל ייצוג מעמדי, כך שהבורגנות החדשה, שרידי האריסטוקרטיה של קאז'אר, והפיאודלים קצו בהשתלטות על אדמותיהם והונם והעברתם לא רק לידי המדינה אלא לעתים אף לידי המלך. פיתוח ההון של המדינה התרחש אחרי שהשאה (פאהלווי השני) חזר לשלטון, אחרי ההפיכה של 1953 בסיוע ה-CIA וה-MI. הרפורמות של 1962, בעצת ממשל קנדי, ביחד עם ההכנסות הגדלות מנפט, שהאיצו את ההצבר הפרימיטיבי הזה, ביחד עם השחיתות הרגילה לעולם השלישי, והמבנה המעמדי האיראני, הרפורמות הללו עברו התפתחות דומה, פחות או יותר. כך יכול היה השאה להפוך את איראן ממדינה חצי-קפיטליסטית תלויה במערב לחברה קפיטליסטית עצמאית, שיש לה מדינה לא-דמוקרטית ובעלת נתח עצום בכלכלה.

על פי אחמד אשראף, בין 1956 ל-1976 "גדל החלק הממוצע של הסקטור הציבורי במבנה של ההון מ-36 אחוזים ל-54 אחוזים."³ כתוצאה מכך, היה השאה לשליט סמכותני של מנגנון קפיטליסטי עצום עם ארגון ביורוקרטי רחב. הוא מנע ייצוג פרלמנטרי, או אפילו ייצוג על בסיס מעמדי לבורגנות הגדולה (אפילו ברמה של לשכות מסחר), חרף היחסים הידידותיים שהיו לו עם הבורגנים. הוא כמוכן אסר באיסור גמור ייצוג פוליטי למעמד הפועלים או לאופוזיציה הפוליטית. במהלך פופוליסטי, לא בלתי-דומה לזה של אחמדיניג'אד, החל השאה באמצע שנות השבעים, לדכא את מעט הקפיטליסטים שהשכילו להשתתף בבחירות לפרלמנט: "אסור בשום אופן למועמדים העשירים שהצליחו איכשהו להיבחר, לנצל לרעה את מעמדם הפוליטי כדי להגן על האינטרס של הקפיטליסטים ולבזוז את העם." הערכאה היחידה של ייצוג מעמדי אמיתי במשך השנים שאחרי הפיכת 1953 היה לעובדי תעשיית הנפט, שהצליחו להקים איגוד מקצועי חזק ולכפות על המדינה להקשיב להם בספטמבר 1978, אחרי שביתה מוצלחת. ואולם, הפועלים נמנעו מייצוג בעל בסיס מעמדי צר של אינטרסים, והעניקו את הישגיהם הפוליטיים לתנועת האופוזיציה. רשימת התביעות שלהם ב-1978 היתה: "1. סיום מצב החירום הצבאי. 2. סולידריות מלאה ושיתוף פעולה עם המורים השוכתים. 3. שחרור ללא תנאי של כל האסירים הפוליטיים. 4. איראניזציה של תעשיית הנפט. 5. כל התשדורות תהיינה בשפה הפרסית. 6. כל הפועלים הזרים יעזבו את הארץ."

3 Ahmad Ashraf, "From the White Revolution to the Islamic Revolution" in *Iran after the Revolution: Crisis of an Islamic State*, ed. by Sohrab Behdad and Saeed Rahnam (Tauris, London: 1996) p.31

התפתחות ההון נעשתה מורכבת יותר אחרי המהפכה של 1979 והיא דורשת פרשנות כלשהי. ראשית, המפעלים והנכסים של הבורגנות הגדולה, שהפשירו את כל מה שיכלו וברחו זמן רב לפני שהשאה עזב את הארץ, הולאמו או הועברו לשורה שלמה של מוסדות הקרויים בוניאד (קרן). הבוניאדים הללו (למשל "קרן המקופחים", או "ועד האסלאם לסיוע") קמו מתוך דחף מהפכני בחסות מדיניות הרווחה, אבל הפכו אחר כך למוסדות קפיטליסטיים חצי-ממלכתיים, או כמו-ממלכתיים, וצמחו במהירות גדולה אחרי סיום המלחמה עם עיראק עד כדי סקטור עצמאי משמעותי לצד הסקטורים הציבורי והפרטי. הם נהנים מכושר תימרון גבוה, משתמשים ביתרונות, הניתנים גם לסקטור הפרטי וגם לסקטור הציבורי, על פי הנוחות, ויש להם זכויות יתר, כגון פטור ממסים והבטחתה של חשאיות פעולה. זו מוצדקת בדרך כלל כעניין של ביטחון המדינה: הקרנות הללו נמצאות בשליטת המנהיג העליון וחלק מהכנסותיהן מממנות, לכאורה, את בעלי בריתה הזרים של איראן, למשל חמאס או חזבאללה, אבל הן עשויות לשמש גם למימון סוכנים פארא-צבאיים של דיכוי מבית⁴. שנית, צבירת ההון היה לתהליך מציק, המוגדר באמצעות מאבק בין פלגים שונים של הרפובליקה האסלאמית ואלה מוצאים מפלט ברטוריקה האידיאולוגית של המהפכה, כאשר הדבר מועיל להם מבחינה כלכלית. מכל מקום, במקום תשומת לב מופרזת למדיניות הכלכלית של כל פלג, מוטב לתת את הדעת לתולדותיו הפוליטיות, המעניקות למונחים קלאסיים משמעויות מוזרות, כאשר, למשל, ה"שמאל" הופך לפרקליט של שוק חופשי, בעוד ה"ימין" פונה אל הרטוריקה של צדק כלכלי. אחרי טיהורם של כל הפלגים הלא-דתיים, ביוני 1981, תפסו הפלגים החומייניסטיים באופן בלעדי את המרחב הפוליטי של המדינה האיראנית, ואף כי היו חלוקים ביניהם לגמרי ביחס לכמה אספקטים, לא היה להם בסיס חברתי אנטגוניסטי. בראשון, מ"שמאל", פעלו סטודנטים שהיו מעורבים בנוכחם ב-1979 בהשתלטות על בני הערוכה בשגרירות ארה"ב. רבים מהם למדו קודם לכן אצל שריעתי ותמכו במערכת רווחה או במערכות ממלכתית בחיים הכלכליים.

4 ביקורתו של מוסאווי, במשך מערכת הבחירות, על העדר השקיפות במה שקשור לתמיכה הכספית בחזבאללה ובחמאס, התפרשה בטעות אצל חלקים מהשמאל במערב כעמדה פשרנית כלפי ישראל. ואולם, מוסאווי ביקר רק את המונופול שנטלו לעצמם אנשי הקו הנוקשה על העניין הפלסטיני ואת הפיכתו לנושא פוליטי פנימי באיראן. מוסאווי מתח גם ביקורת על הרטוריקה של הכחשת השואה מצד אחמדינג'אד, רטוריקה שנועדה להחריף את המתח ולהעמיק את המשבר באיראן. הוא טען כי רטוריקה זו העניקה לישראל הזדמנות לשקם את הדימוי שלה ואת יכולתה לבלום ביקורת בינלאומית אחרי מה שעשתה בעזה. הסבת "יום ירושלים" להפגנה נגד המשטר התפרשה, לטעמי, בטעות כאדישות לעניין הפלסטיני.

במה שנגע למדיניות החוץ הם היו לוחמניים יותר, האמינו בייצוא המהפכה (מִחְתָּשְׁמִי, נציגו של מוסאווי בפיקוח על הבחירות האחרונות, למשל, הוא אחד המייסדים של חזבאללה בלבנון). מן הבחינה התרבותית הם היו פחות מסורתיים. הפלג האחר – על כתביו המסורתיים במה שנוגע לתרבות ולמשפט, מ"מיין", היו "חסידי הקו הנוקשה" של היום, נטועים בקרב הבורגנות המרקנטיליסטית (הבזאר), שבאופן בלעדי כמעט מימנה את המהפכה, וקשריה ההיסטוריים עם הכהונה השיעית היו הדוקים. למרות שלטון השמרנים בסחר הפנימי והבינלאומי, נקשר העשור הראשון, תחת ארגונו של מוסאווי, לתכונות הסותרות של כלכלה ממלכתית חזקה, תכנית רווחה יחסית מוצלחת, דה־פרולטריוזציה ומה שבאחרונה נקרא "צמצום מבני"⁵

מאוחר יותר, בין 1989 ו־1997, נע רפסנג'אני לכיוון הכלכלה הניאו ליברלית, שקיבלה הצדקות בדרשות יום הששי, בהן תואר הנביא כפרקליט העושר הנצבר כחוק (חֶלֶף). מכל מקום, הסיסמא האידיאולוגית השימושית של האנטי־אימפריאליזם, אשר אחרי מחיקת השמאל החומייניסטי מן העמדות הרשמיות, מאז 1989 והלאה, נכבשה־מחדש בידי השמרנים המסורתיים, שמנעו מרפסנג'אני כל נירמול של היחסים עם המערב והצטרפות מלאה לשוק הגלובאלי. ובכל זאת, המבנה המעמדי של החברה האיראנית ב־1996 והיחס בין ההון הפרטי וההון שבידי המדינה דומים מאוד בשיעוריהם שיעור לשנים שלפני המהפכה. ממשלת הרפורמה של 1997–2005 המשיכה בהפרטה, אבל ניסתה להנהיג רגולציה, לצמצם את הנפוטיזם ולהכניס כמה אמצעי פיקוח על המוסדות הפרזיטיים (ללא הועיל). למרות שהיו לה כמה מהביצועים הכלכליים הטובים ביותר, לא הצליחה ממשלת הרפורמה (או לא מצאה לנחוץ) לקשור את המצע הפוליטי שלה להתפתחות הכלכלית. כאשר ב־2004, שנה לפני שאחמדיניג'אד נבחר לכהונתו הראשונה, זינקו שני מטוסי קרב של משמרות המהפכה כדי לאיים על מי שהיה אז הנשיא, חאתמי, ממש בזמן טקס חנוכתו של נמל התעופה החדש של טהראן: כוח כלכלי חדש הודיע באופן סמלי על קיומו, וביטא אז את התנגדותו לזיכיון של קבלני ההסעדה (קייטרינג) הטורקים. במשך תקופת נשיאותו של אחמדיניג'אד (שהכנסות ממשלתו ממכירות נפט הגיעו ל־320 מיליארד דולר – סכום המשתווה לסך כל הכנסות הממשלה ב־16 השנים שאחרי המלחמה), הואצה ההפרטה, אבל הרוכש העיקרי של החברות הממשלתיות היה צבא משמרות המהפכה, שאנשיו אינם מסתתרים עוד מאחורי

5 Sohrab Behdad and Farhad Nomani, *Class and Labour in Iran: Did the Revolution Matter?*, Syracuse University Press, New York: 2006.

סוכנים. הצגתו של "קפיטליזם בעל ערכים תיאולוגיים" קיבלה צידוק בדמותו הפסבדו-שמאלנית והפסבדו-אנטי-אימפריאליסטית של אחמדינז'אד.⁶ ואולם, מאז הבחירות, הוסרה המסיכה. התלות הגמורה של מדינת ענק בהכנסות מנפט – אשר בבעלותה מצויים עדיין, באורח ישיר ובלתי-ישיר, שני שלישים מהכלכלה – מאפשרת לה לתווך בין ההון למבנה המעמדי. למראית עין, המאמצים להגביל את מה שנקרא השליטה הממלכתית בכלכלה, כמו שהם ניכרים בעליונות של הפוליטיקה העממית על פני המאבק המעמדי בבסיסו, פותחים למעשה מרחב להרתעת הקפיטליזם משולח הרסן, הנוטה להשתלט על כל המרחב החברתי והכלכלי. העדיפות הפוליטית, מכל מקום, איננה אונתולוגית והיא תוצר של ההיסטוריה, בה מעורבים כלכלה, התערבות קולוניאלית, דת וריבוד חברתי.

בנוסף, למרות האנלוגיות בין "מהפכות הקטיפה" של מזרח אירופה ו"התנועה הירוקה", איראן מצויה עמוק בתוך ההון הגלובאלי. ברמה של פוליטיקה גלובאלית, במיוחד מאז 2000, גיבורי הקו הקשוח של האנטי-אמריקניזם הצליחו למלא תפקיד מבוקש מאוד בשמאל המערבי כפסוודו-אחר של ההון העולמי, בכך ששמרו על מעין מיני-מלחמה קרה, שבה מופעלת הלוגיקה של המלחמה מבלי להתממש באמת. (אגב, חסידי הקו הנוקשה הועילו בלא יוצא מן הכלל לרפובליקאים ולימין האירופי, כמו בבחירתו של רייגן ב-1980 ושיראק ב-1986, ומצד שני תמיד שמרו על ערוצי הידברות עם יריביהם השמרנים.)

פירוק חסידי הקו הנוקשה באיראן והדחף שלהם להותיר את המלחמה כאופציה פתוחה יכול לפרק באופן חלקי את השמרנים בארה"ב, בישראל ובאירופה. הוא יכול גם להציג פיתרון פנימי למשבר הדמוקרטיה במזרח התיכון למען מזרח-תיכון מוסלמי, אבל לא מאוסלם (Islamicized). תקופת הפוליטיזציה המתרחבת של החודשים האחרונים, הניסיון ההיסטורי של שלושים השנים האחרונות, הניסיון האחרון של אוטונומיה זמנית של העם נגד המדינה, אמצעי הנגד האלימים והכפייה של המדינה, ממשיכים לחפש לעצמם ביטוי ואמצעים. אזורנו מלא במשטר-יבובה פרו-מערביים; התערבויות צבאיות אמריקאיות בעיראק ואפגניסטן על תוצאותיהן הנוראות; והברוטאליות הלא אנושית של ישראל במתקפותיה האחרונות בלבנון ובעזה חרתו בתודעה של העם האיראני (למשל, כאשר אכזריות כוחות הביטחון הושוותה בהפגנות לאכזריות הצבא הישראלי).

6 השנה, ב-26 לספטמבר, קנו משמרות המהפכה, אחרי שאיימו על רוכש אפשרי אחר בטענות של ביטחון המדינה, 50 אחוזים מחברת הטלוקומוניקציה הלאומית בערך של 8 מיליארד דולר, ככל הנראה הרכישה גדולה ביותר בתולדות הבורסה של איראן.

מרחב פוליטי איננו תיאוקרטיה ואיננו חילונות מערבית. הוא איננו אנטי-מערבי או פרו-אמריקאי. אם אפשרות כזאת תוכל להתגשם, ומתי, עניין זה יצטרך עוד להכרעה היסטורית, ואולם, אין ספק שכל הרפתקנות צבאית מצד יריבותיה של איראן, ישראל או מחרחרי המלחמה מאירופה וארצות הברית, ואפילו החרפת האמברגו הכלכלי על איראן יחזקו באופן בלתי-נמנע את חסידי הקו הנוקשה, שמאחוריהם שלושים שנות ניסיון והישגים, כתוצאה מסיטואציה כלכלית נטולת שקיפות. במקרה כזה יידחה למשך זמן רב אם לא ייהרס כליל המרחב הפוליטי המצפה להכרעת ההיסטוריה.

מאנגלית יצחק לאור